

A CIDADE DE LUCUS AUGUSTI

Felipe Arias Vilas *

Por parte doutros autores e neste mesmo Coloquio trátanse temas que teñen unha relación directa con *Lucus Augusti*: o seu convento xurídico (o mundo que hoxe consideramos rural), e a epigrafía das cidades de N. O. Ambolos dous aspectos están loxicamente vencellados e interaccionados con moitos dos problemas que plantexa a investigación da cidade lucense e que imos citar aquí. Procuramos, por iso, facer unha revisión daqueles problemas e do estado dos coñecementos cinguíndonos, se iso é posible, unicamente á cidade, ben que no seu contexto determinado e tendo en conta que unha das fontes primordiais de coñecemento daquela é precisamente a epigrafía, tan abundante e importante en Lugo como en toda a demarcación conventual e á que, xa que logo, hai que facer inexcusable referencia.

As palabras latinas *Lucus Augusti*, xuntas pero ámbalas dúas co seu significado propio, designan á cidade galega de época romana mais coñecida, xunto coa Braga portuguesa. A súa tradución e fácil identificación coa actual Lugo conxúganse ademais cos restos arqueolóxicos e coa denominación de *Lucus*, *Luco* e por fin Lugo ao longo de case toda a Edad Meia.

Como capital que foi do convento xurídico lucense, creado formalmente e delimitado este en época flavia, a mención de *Lucus* nas fontes textuais clásicas é moi escasa, o cal non deixa de ser xa un problema ao introducirmos no seu estudo. Aquelas, apenas se reducen a uns poucos datos sobre os *populi* e os *capita libera* do Convento fornecidos por Plinio ou a inclusión de Lugo en relatorios de cidades ou como mansión en itinerarios viarios: Ptolomeo inclúeo dentro dos Caporos nos 7º 25' e 44º 25' das súas coordenadas, mentras o Itinerario de Antonino cita a *Luco Augusti* nas vías XIX e XX, e na Cosmografía do Anónimo de Rávena *Luco Augusti* aparece unido por unha posible vía a *Lucus Asturum* (ca. Oviedo, en Asturias). Precisamente este último camiño ten un grande interese ao enlazar as dúas zonas, a galega e a asturiana, ao través de terras de vella riqueza mineira. O estudo desta e doutras vías «secundarias», se chamamos así ás non citadas no devandito Itinerario de Antonino, é un dos primeiros retos, urxente por demais, que se plantexan na investigación do mundo galaico-romano, e o papel de *Lucus* neste entramado viario foi notable e, ao mesmo tempo, causa e efecto de moitos elementos históricos e arqueolóxicos que hoxe coñecemos: as mesmas explotacións mineiras, a situación dos castros mais «romanizados», a distribución das vilas, a expansión de certo tipo de arte, etc..

Tendo en conta que as opinións non son sempre coincidentes, a pertencia de Lugo ao *populus* dos Caporos ou Coporos non é segura e, en todo caso ficaría nos seus límites. A presunta existencia dos *Poemani*, pobo xermánico de época prerromana, baseándose nunha inscrición de discutida e difícil lectura e interpretación, xa foi desbotada case por completo hai algúns anos. O certo é que como capital dos galaicos lucenses é como *Lucus Augusti* pasou á historia e a toda a bibliografía.

A cuestión da etimoloxía e a orixe do nome de Lugo foi, de sempre, unha das cuestións mais debatidas e tamén mais atraintes para os historiadores. Desde o padre Risco, que na súa España Sagrada intentou explicar o nome *Lucus* e do propio río Miño (como río «lucente»), sucedéronse as hipóteses e opinións, participando nelas autores do século XIX como Villaamil y Castro ou Teijeiro y Sanfiz, e xa no s. XX Amor Meilán, Vázquez Seijas, Ares Vázquez, etc., pasando polas mencións á raíz lingüística *Luc-*, *Lug-*, ou *Llug-* de Loth, D'Ors, Pokorny, Albertos e outros.

A identificación dunha divindade chamada *Lug* ou *Lugh* ou outras variantes nunha grande parte da área céltica europea, relacionada coa luz, coa claridade e con todo o que brilla, ten servido para crer que onde logo se fundou Lugo, rendíase culto ou, polo menos, existía unha relación co devandito deus. Para outros, un claro na propia boscosidade do lugar podería coaduxuar a aquela explicación.

Por outra banda, en varios epígrafes da área celtibera da Meseta (como en *Uxama*), e nos dous lugares lucenses de Sinoga (Rábade) e Liñarán (Sober) aparecen deuses (ou deusas, *Matres*) de nome ou apelativo *Lugobes*, *Lucoubus* ou semellantes (en ablativo plural), e na *tessera hospitalis* do Monte Cido do Courel meniónanse os *Lougeis*, sen recurrirmos aos *Luggones* ou ao *Lucus Astur* xa citado, nin a cidades como *Lugdunum* (Lyon) que teñen a mesma raíz.

(*) Museo Provincial de Lugo

Esta orixe indíxena, de tinte relixioso, do nome e seguramente da propia entidade do Lugo prerromano, consagrouse e aproveitouse, co natural «bon ollo» dos romanos, coa fundación da cidade romana en época de Augusto, quizais en torno ao 25 a.C. e en plenas guerras cántabras, coa denominación de *Lucus*, que nun principio significaba «claro no bosque» e que logo se xeralizou en latín como «bosque sagrado» (de Augusto neste caso).

O certo é que entre o 4 ao 1 a.C., en Lugo (como en Braga), o legado Paulo Fabio Máximo deixa constancia pública do culto ao emperador, como herdeiro, directo ou non, dun culto anterior ou dun lugar vencellado ás crencias e usos relixiosos prerromanos.

Desde o punto de vista arqueolóxico, a fundación de Lugo sobre un castro indíxena considerouse por moito tempo indubidable e relacionándoo precisamente cunha función militar nas campañas das guerras cántabras.

O alemán Schulten e a partires del, autores como García Bellido, Vázquez Seijas e moitos outros deron (dímos) por suposto que o núcleo orixinario tiña sido un campamento lexionario con capacidade para cinco cohortes. Non obstante, no actual estado da investigación, que ten progresado non pouco nestes últimos 8 ou 10 anos, e á luz de datos arqueolóxicos, topográficos, epigráficos e documentais, é mais asinado supoñermos unha orixe mais ben de carácter relixioso ou mesmo simbólico, cara aos propios indíxenas, e a tono coa explicación etimolóxica do nome prerromano: o lugar onde logo estaría Lugo sería un centro de confluencia comarcal, unha especie de «conciliabulum» en expresión de Le Roux, dos abundantes castros do entorno lucense, e a súa elección para fundar alí unha cidade adicada a Augusto, nun momento en que case tanto como os éxitos militares importaba a propaganda do culto imperial, estaría perfectamente explicada e sería, como a propia evolución da cidade demostraría, afortunada.

Hai que considerar, en primeiro lugar, o feito de que en Lugo non ten aparecido material arqueolóxico ningún nin, desde logo, sinais de asentamento que certifiquen un xacemento castrexo, ou sexa un hábitat indíxena permanente propriamente dito. Os poucos anacos cerámicos castrexos aparecidos na praza de Santo Domingo e publicados por Cuevillas non significan nada nunha cidade de contexto galaico-romano rodeada de castros, como Lugo, onde en plena época tardía a cerámica común ten aínda tradición indíxena en pastas, formas e decoración. Ademais, a cidade, o vello burgo orixinal, única zona realmente fértil arqueoloxicamente, non está nunha situación topográfica axeitada para o que é un castro, pois as súas alturas, ao oeste e Sul sobre o Miño e ao Norte sobre o Rato son extraordinariamente extensas e dispersas como para albergar un xacemento desta caste.

Doutro lado, a explicación de Schulten, a partires de datos fornecidos polo arquitecto Leonhardt, dun presunto campamento militar orixinario, nin siquera el a deu por segura segundo se deduce dunha atenta lectura da súa obra (en especial sobre a guerra de Roma con cántabros e astures), o cal non impediu xeralizacións e simplificacións posteriores sobre o tema. Aqueles datos foron tomadas sobre planos da época (comenzos do século XX), e as liñas dos muros campamentais, e do *cardo* e *decumanus* despois apuntadas por García Bellido, resultan tan supostas como aleatorias.

Para unha millor delimitación e posterior resolución deste problema da primeira topografía urbana de Lugo, cómpre ter en conta dúas cousas fundamentalmente: por unha banda, unha análise mais detida sobre planos antigos e documentación medieval de Lugo, en todo caso antes do decisivo desenvolvemento urbanístico dos dous últimos séculos, e por outra, a distribución de achados arqueolóxicos principais, mormente os que corresponden a infraestrutura (rúas, esgotos, etc.) ou a restos de hábitat (muros de construción e outros servizos). Estes dous bloques informativos deixan ben sentado que a orientación norte-sul do presunto campamento debe cambiarse por un agrupamento urbano en dirección este-oeste, cun núcleo quizais non exactamente rectagunlar nin cuadrulado que alberga ao chamado Lugo vello, ao redor da catedral, praza do Campo e praza Maior principalmente.

Este primeiro cogollo urbano foi o *Lucus Augusti* de época galaico-romana e a súa probable orixe non militar non afectaría de ningún modo á importancia que xa desde o cambio de Era foi adquerindo a cidade desde o punto de vista administrativo e tamén incluso militar, como demostra, entre outras cousas, a muralla erixida no Baixo Imperio e toda a súa riqueza arqueolóxica, epigráfica e numismática. Con todo, persisten as dúbidas plantexadas recentemente sobre se a presenza da *Cohors Tertia Lucensis* pode certificarse en Lugo no Alto Imperio cunha soia inscrición de discutida lectura e hoxe magoadamente perdida; en troques, parece claro, e tamén é unha pista, o asentamento daquela unidade en época tardía, segundo a *Notitia Dignitatum Occidentalis*, sen facermos aquí problema da interpretación e cronoloxía desta fonte.

Despois da actividade desplegada polo legado Fabio Máximo deixando testemuñas epigráficas do primeiro culto imperial no N. O., a creación e delimitación do convento xurídico lucense, antes posta en época de Claudio e hoxe en tempos de Vespasiano, está a tono co fomento de creación e potenciación das cidades e coa expansión do culto a deidades latinas.

No caso de *Lucus*, a teor das fontes textuais e dos documentos arqueolóxicos e epigráficos, hai que desbota desde logo o carácter de colonia romana (no senso xurídico do termo), e nin siquiera está probado nin documentado o seu carácter de *municipium*, polo menos de dereito, e aínda que na práctica quizais Lugo xa funcionou no Alto Imperio como tal en canto á súa organización administrativa interna e aos cárgos políticos e relixiosos da cidade. Eis un dos problemas que a investigación sobre *Lucus Augusti* ten hoxe irresolutos. A exigüidade de datos textuais e epigráficos, estes tan «faladores» para outros aspectos, impídenos facer aquí maiores precisións sobre deste tema.

A partires do núcleo orixinal, a cidade medrou en extensión e importancia de funcións, como se ten comprobado para os aspectos administrativos a finais do s. II e comezos do s. III d.C., ao cal non é alleo por suposto a proximidade a grande parte das explotacións mineiras auríferas romanas do N. O.

A fins do s. III, ou millor quizas a comezos do s. IV, a raíz da crise xeral do Imperio e da rotura do *limes* do Rhin, cuías novas logo deberon chegar aos postos militares e deixando aparte outros *limites* internos, decidiuse a erección da muralla. Un dos problemas que plantexa o trazado desta fortificación, (que xe deu pé a unha copiosa e variada bibliografía), é que, dentro das aproximadamente 28 Ha. que colle, incluíu extensas áreas sen habitación, isto é en cultivo ou en baldío. A explicación deste feito é problemática, por canto parece que en case tódolos recintos da época o que se dá é a redución da área urbana amurallada para unha millor e mais axustada defensa. En *Lucus*, aquela ampliación do cogollo urbano fariase quizais pensando en poder acobillar un maior número de poboación procedente de todo o seu amplo entorno comarcal, con varios castros con sinais de pervivencia en época romana e cun hábitat disperso xa característico que non había noutras zonas do Imperio, todo elo en prevención de casos de perigo e inseguridade, cada vez mais frecuentes e decisivos como a propia historia moi logo demostraría.

Debe terse en conta que xa na documentación medieval e incluso no momento presente, compróbase esta existencia de zonas baldías e non habitadas, que ademais semellan ser estériles arqueolóxicamente a teor das catas realizadas, das observacións practicadas e da cartografía dos achados. Desta maneira, e ademais de descartarse, cos datos que hoxe temos, o trazado militar campamental denantes citado, non deben buscarse na área amurallada no Baixo Imperio, *cardo* nin *decumanus*, nin posiblemente trazado excesivamente regular alguno, pois o recinto amoldouse á topografía da penichaira luguesa, e as súas portas abrironse alí onde existían vías de entrada e saída da cidade, como é o caso da Porta da Ruanova en dirección a *Brigantum* ou do postigo da Porta Falsa cara á costa do Norte.

Unha revisión non exhaustiva dos restos arqueolóxicos de *Lucus Augusti*, con cadansúas características servirános para tirar unha idea do carácter e significación da cidade no mundo romano do N.O. peninsular, facendo apontamento dos aspectos que hoxe resultan mais problemáticos e precisan de maiores e de novas investigacións. De primeiras cómpre salientar que aqueles restos son de tipo moi diverso e que hai que incluír neles desde achados soltos de moedas a monumentos como a muralla. En xeral non é doada unha seriación cronolóxica dos devanditos restos dun xeito pormenorizado, xa que non poucas veces carecen de datación segura e fiable, ben polo seu propio carácter ben por non existiren apenas datos estratigráficos para eles. Somentes no ángulo N.O. do recinto amurallado practicáronse unhas catas sistemáticas que, en poucos metros cuadrados, permitiron observar unha continuidade de hábitat naquela zona desde o s.I d.C. deica o s.IV polo menos.

De carácter monumental e de interés para a comprensión global do papel xogado por *Lucus Augusti*, aínda que estean fora do casco urbano, hai que citar, ademais da ponte, romana en orixe pero que coñeceu polo menos seis reformas, as termas: son os únicos baños públicos romanos que se conservan, mais mal que ben, en Galicia, con tres salas (2 do *apodyterium* e unha quizais de *caldarium*, convertido en capeliña do s.XVI) e outros restos dispersos en torno aos manantiais salúferos do Miño. Na actualidade estase en trance de revitalizar o conxunto termal como monumento e están en preparación adiantada un estudo sobre os aspectos histórico-arqueolóxicos e outro sobre os aspectos médicos das augas, estudos moi demandados posto que sobre tan importante conxunto apenas hai unhas poucas liñas de bibliografía fiable, cando tanta importancia ten, directa e indirectamente, a existencia destes baños públicos.

A muralla, duns 2.140 m de lonxitude e unha meia de 5 m de anchura e 12 de altura no seu estado actual, é o mais coñecido e millor estudado do Lugo romano, e abonda lembrarmos aquí o seu carácter «lexionario» (segundo denominación de Richmond) e arcaizante, relacionable cos recintos de Astorga, León, Zaragoza e outros, tamén da mesma cronoloxía tardía. Das suas 85 ou 86 torres semicirculares de dous pisos cada unha non quedan senón unhas 60 (das que 14 foron reconstruídas nas últimas obras de restauración e limpeza de 1972-74), así como dous ventanais de medio ponto nunha delas (tamén algo restaurados hai anos).

Foi no s.XIX, especialmente cando as guerras carlistas, que a muralla de Lugo sufriu mais derrames e modificacións, pero de tódolos xeitos, o seu trazado, a disposición das torres, o tipo de portas, o aparello de cantería lénemente almofadada nalgúns tramos e outras características, ademais do propio contexto histórico e paralelos existentes, confirman aínda hoxe a súa romanidade.

Unha importancia similar para vermos que tipo de cidade foi o Lugo galaico-romano teñen outros restos de carácter moi diverso, menos monumentais pero de igual interés arqueolóxico.

Os sinais de hábitat ou de asentamento urbano son localizables todos en torno ao que temos chamado Lugo vello, (vid. os planos) e entre eles pódense citar: dun lado, os restos de canalizacións, cloacas e esgotos e un posible acueducto (no senso literal de conducción de agua, restaurado a mediados do s.XVIII e derribado nos seus últimos tramos en 1947). Esta rede de canles e alcantarillado entraba en dirección norte-sur e xiraba logo para saír polo S.O. descendendo cara ao río Miño, facéndose mais denso, segundo a documentación que temos, precisamente no miolo en torno á catedral e á praza Maior.

Doutro lado, estan documentados sinais diversos de hábitat e ocupación en zonas como o cuadrilátero que forman as actuais rúas de Montevideo, Ruanova, Miño e a muralla, e no comprendido entre a mesma muralla, a praza de Sto. Domingo, a rúa do Progreso e a praza Maior. Nestas zonas temos, ou millor tiñamos, restos dun *hypocaustum* e outras dependencias anexas, muros e piezas de construción, ás veces «nobles», o gran conxunto da rúa e praza de Armaná, por moito tempo considerado, con razón e xunto coa veciña praza do Campo, o posible *forum* da cidade, e moi perto, os restos da antiga rúa de Batitales, que proporcionou un gran mosaico con decoración xeométrica e figurada (deus Oceanos e motivos mariños, do s.III), cuos fragmentos superviventes se gardan, como case todos estes restos, no Museo Provincial.

Asimesmo, o inxenheiro Andrade Yáñez documentou no s.XIX significativos restos de construcións, segundo el de certa entidade, baixo a praza Maior, por diante do Pazo do Concello. Noutros puntos, como a praza de Sto. Domingo, o Campo do Castelo, a praza da Soledade, a rúa da Raiña, etc., teñen aparecido con certa frecuencia, (cando delo temos noticia), restos de muros, cerámica, pezas diversas como muíños, pías, moedas e outros.

En todo o lado Sur colindante, por fóra, coa muralla, estivo a necrópolde do Lugo romano, descrita na súa maioría e nos sucesivos achados por Vázquez Seijas: enterramentos comúns de tégula e/ou ladrillo e, en menor proporción, de lousas de pizarra, documentáanse desde o antigo Campo da Feira deica á Porta de Santiago pasando polo bairro de Recatelo, ademais de posibles restos dun alfar e outros sinais dispersos dalgún tipo de ocupación nas partes frontais do parque Rosalía de Castro. Plantéxase aquí a cuestión, e non semella ser casualidade, de que é nesta parte do recinto amurallado (lado Sul e Suroeste) onde mais inscrición funerarias paganas foron reutilizadas como material de construción resistente ao erixiren aquela, con independencia de se iso se fixo antes ou despois do triunfo oficial do Cristianismo con Constantino, xa que ese reaproveitamento de pedra é común a outras partes do Imperio nas mesmas circunstancias.

A todo o anterior, que non é mais que unha breve exposición da riqueza arqueolóxica de *Lucus Augusti*, hai que engadir toda unha mancha de achados soltos como tesouríños de moedas: áureos do s.I baixo o actual Banco de España, antoninianos do III na zona de San Fernando, *folles* do IV ao lado da Porta do Bispo Odoario, e non digamos xa de moedas ailladas. Asimesmo, contabilízanse varias inscricións ademais das aparecidas na muralla e que xa sobrepasan a cuarentena.

De época tardorromana e xa mais ligados ao *Lucus* paleocristián, deben citarse aquí os importantes achados da praza de Santa María, por tras da catedral, entre eles unha piscina con mosaico, quizais do s.IV e relacionable co primeiro cristianismo de tradición norteafricana, polo seu estilo e filiación como ten demostrado F. Acuña Castroviejo, e pola súa mesma ubicación, pois a catedral debeu ocupar o sitio da primeira basílica lucense da que descoñecemos, en troques, practicamente todo, aínda que para algúns autores xa estaba levantada no século III, cousa non comprobada nin documental nin arqueolóxicamente.

O papel de Lugo na época paleocristiá, como na subseguinte sueva e visigoda, foi tamén importante a elo presuponse non tanto polos restos arqueolóxicos, mais ben escasos e pouco elocuentes, como pola transcendencia que a cidade acada na documentación como sé episcopal. Os problemas da cristianización lucense, na cidade e no seu convento, (que pervive durante algún tempo), son de características singulares e están en innegable relación coas disputas priscilianistas, das que, por suposto, non imos tratar aquí. O caso é que *Lucus*, ou agora *Luco* xa loxicamente sen o apelativo agústeo, pode ser un lugar clave para entender tanto a cristianización como a «suevización» de Galicia como noutras ocasións temos apuntado con M. Cavada e P. Acuña Fernández, pero ás informacións que fornece Hidacio é mester engadir novas investigacións textuais e arqueolóxicas para saber da cidade naquela época, tradicionalmente calificada de escura e de tránsito á Idade Meia.

O que queda por dicir é, polo seu propio carácter e polas limitacións das fontes de que dispoñemos, menos comprobable e mais «evanescente» que o exposto deica agora: os rasgos de tipo social, económico e relixioso-cultural da vella *Lucus Augusti*, que só recentemente empezan a ser coñecidos ou, polo menos, tratados con maior interés e rigor e millor método científico. Varios estudos sobre a epigrafía (co privilexio de tela publicada xa en *corpus* por dúas veces en 30 anos), avances sobre a súa demografía (non excesivamente fiables dada a relatividade e escasez de fontes), discusións sobre o seu panteón relixioso, descripción e estudos das súas manifestacións artísticas e outras aportacións permítennos hoxe esbozarmos

algúns caracteres daquela cidade, con toda a provisionalidade que, de seu, xa nos sinala os camiños por onde han de ir os próximos estudos e investigacións, tratando de distinguir ademais segundo os distintos momentos e etapas da romanización. Téñase en conta, de entrada, que se trata dunha cidade romana «provincial», onde o sentido do galaico-romano é manifesto e patente, e onde a convivencia e «aculturación» entre o elemento foráneo romano e o forte sustrato indíxena é evidente.

Na sociedade, admítase a importancia do persoal militar e administrativo, documentándose para o Alto Imperio con dúbidas e en época tardía con seguridade, o asentamento en Lugo da Cohorte III Lucense, e onde os burócratas teñen un significado papel, xogado en xeral polos libertos, (como o discutido *Saturninus* da última inscrición aparecida na muralla), adscritos a algún *tabularium* ou a calquera outro servizo da administración imperial, sobre todo a partires d s. II d. C. e sen dúbida en relación coa explotación económica da *Gallaecia* por parte de Roma, en compañía e estreita relación con *Asturica Augusta*. Ao lado deste grupo social romano ou plenamente romanizado, e polo tanto dominante, atopamos, fundamentalmente na epigrafía, unha aristocracia indíxena posiblemente tamén con peso na cidade e mais ou menos romanizada en canto mais ou menos imitadora dos modos e estilos, dos usos funerarios, dos gostos artísticos e da propia onomástica romana. A carón deles existe unha poboación indíxena pouco permeable á romanización ou menos mimética, así como un grupo de escravos de procedencia moi diversa.

Economicamente, *Lucus Augusti* cumpriu unha función importante no control da explotación e da distribución das riquezas auríferas do país galego e en especial, loxicamente, do seu convento xurídico, xa que o papel administrativo-militar non é casual. Por certo que non hai que esquecer outras explotacións mineiras (ferro, mármore) que tamén poideron ter unha certa importancia senón desde o punto de vista económico, en termos absolutos, si en canto creadoras dunha infraestrutura e duns asentamentos en zonas e con rasgos determinados.

Pero ademais, Lugo debeu ser un centro comarcal de base agrícola e gandeira, (en realidade, a súa función primordial en case toda a súa historia), e asimesmo nó de comunicacións entre a Galicia costeira e a montañosa, e punto de paso á Asturia. Xa dixemos que as vías XIX e XX (esta *per loca marítima*) de Braga a Astorga recalaban en Lugo e de aquí saían outras cara a propia costa lucense, cara a *Lucus Asturum* e cara à *Dactonium* dos Lemavos pola parte meridional.

Os aspectos relixiosos son coñecidos polos numerosos epígrafes votivos nos que, ao lado de divinidades clásicas como Iupiter ou Mercurio, atopamos ben representadas, na mesma cidade, o panteón indíxena con deidades como *Reo*, *Laho Paraliomego* ou *Verore*, aínda que neste último caso se plantexa a posibilidade de que non tódolos epígrafes procedan do núcleo urbano. Compróbase pois unha convivencia, unha certa asimilación e un certo sincretismo, xa sabido no caso dos *Lares*, entre a relixión prerromana e a indíxena prerromana. Con todo, sobresaen en Lugo o culto a Iupiter, abundante e de trascendencia senlleira de tipo político-administrativo en todo o NO. ibérico e mais nas cidades clave, como teñen apuntado Le Roux e Tranoy.

En canto ao presunto templo de Diana, segundo antigas interpretacións sen moita base, da rúa Batitales, a súa existencia haberá que descartala á luz dos datos arqueolóxicos que hoxe temos e que só permiten falar dunha ampla construción con mosaico de Oceanos no centro mesmo da vila.

Os usos funerario traslucen tamén os dous elementos da poboación, o romanizado e o indíxena, tal como se deduce non só do texto dos epitafios senón tamén dos gostos decorativos, documentándose algún taller que traballa para xentes dun grupo social determinado.

Noutras partes tense analizado a arte proporcionada por *Lucus Augusti*, como dentro do esquema arte oficial/arte provincial/arte plebeia/arte indíxena, e como parte integrante da Galicia romana. Lémbrese tan só, por unha banda a cabeza de Venus do s. II d.C. (clásica aínda que mal conservada), o citado mosaico de Oceanos ou o relevo do *vexillarium* recentemente aparecido, e pola outra o moi esvaído relevo da Porta Nova de discutida filiación e significado e, en fin, a decoración dalgunhas estelas funerarias de resabios indíxenas. Non obstante, é lóxico que os elementos de tradición castrexa sexan mais abundantes e marcados na parte rural do convento xurídico que propia cidade de *Lucus* onde todo o romano chega antes e con mais forza, aínda que para iso tamén haxa excepcións como o relevo funerario de Adai, ben que explicable pola súa cercanía a Lugo.

En conclusión, a cidade de *Lucus* é a que millor nos pode informar sobre os aspectos da romanización a *Gallaecia*, en canto que esta se produciu de modo mais directo pero tamén mais matizado que noutras zonas. Precisamente as informacións que fornecen neste sentido cidades como *Asturica*, mais decantadamente militar, e *Bracara*, mais propriamente económica e de funcións mais variadas, pódense ver completamentadas con *Lucus*, que ten elementos relixiosos, administrativos, militares e económicos, cadanseu na súa medida e no seu papel limitado.

Pero como xa se veu decindo, os problemas aínda existen e as investigacións teñen moito terreo que rozar e moita cuestión que resolver.

Mais estudos sobre a epigrafía e toda a súa información, a realización de excavacións urbanas cada vez mais difíciles e con menos espazo para facelas, a continua observación de restos e achados, a revisión do material arqueolóxico, *latu sensu*, xa coñecido e publicado ou non, e, en fin, o pertinente acopio bibliográfico comparativo, permitiránnos, nun prazo prudencial, poder completar o panorama aquí exposto.

Lugo, Setembro 1983.

OBRAS DE REFERENCIA INDISPENSABLE E QUE CONTENEN A BIBLIOGRAFIA ANTERIOR

- M. VAZQUEZ SEIJAS, *Lugo bajo el Imperio romano*, Lugo 1939, passim.
 F. ARIAS VILAS, *Las murallas romanas de Lugo*, (Studia Archaeologica 14), Santiago de Compostela 1972.
 N. ARES VAZQUEZ, Exvotos a Lucoubus y Lugubo en Lugo, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXIX, 1972, p. 185 ss.
 F. ACUÑA CASTROVIEJO, *Mosaicos romanos de Hispania Citerior. II. Conventus Lucensis*, (St. Archaeologica 24), Santiago de Compostela 1973, p. 19 ss e p. 36 ss.
 A. ABEL VILELA e F. ARIAS VILAS, *Guía arqueológica romana de Lugo y su provincia*, Lugo 1975, passim.
 F. ARIAS VILAS, Lucus Augusti, en *La Romanización de Galicia* (Cuadernos do Seminario de Sargadelos 16), A Coruña 1976, p. 67 ss.
 P. LE ROUX, Lucus Augusti, capitale administrative au Haut Empire, *Actas del Coloquio sobre el Bimilenario de Lugo*, Lugo 1977, p. 83 ss.
 A. BLANCO FREIJEIRO, El Panteón romano de Lucus Augusti, *Ibidem*, p. 107 ss.
 P. DE PALOL, Problema Ciudad-Campo en el Bajo Imperio en relación a la ciudad de Lugo, *Ibidem*, p. 157 ss.
 M. C. Y DIAZ, Orígenes cristianos en Lugo, *Ibidem*, p. 237 ss.
 F. ARIAS VILAS, Acerca de la topografía romana de Lucus Augusti, *Symposium de ciudades augústeas*, II, Zaragoza 1977, p. 63 ss.
 F. ARIAS VILAS, P. LE ROUX et A. TRANOY, *Inscriptions romaines de la province de Lugo*, Paris 1980, passim.
 A. TRANOY, *La Galice romaine*, Paris 1981, p. 196 ss., 411 s. e passim.
 F. ARIAS VILAS, Lucus Augusti, *Gran Enciclopedia Gallega*, t. 19, s.v.
 Véxanse tamén os índices do *Boletín da Comisión Provincial de Monumentos de Lugo*, para noticias de achados, descripcións e estudos de materiais arqueolóxicos e epigráficos, etc.